

Петро ХАРІВ,
к. е. н., професор,
Тетяна МАМОТЮК

ПОБОРНИК ЕКОНОМІЧНОЇ СВОБОДИ – ПРОВІСНИК РИНКУ

Розглянуто основні принципи та шляхи побудови вільного суспільства на засадах розвитку ринкових відносин викладені в працях професора Фрідріха фон Хайєка, котрий стверджував, що головна національна ідея сьогодні – це ідея особистого добробуту і успіху, а не ідея соціальної рівності злидених громадян.

Analysed essential principle at the way of building free society on grounds progress market relations expositions in works of professor Fridnh fon Hayek, which confirm, what prevail national idea – this idea personal prosperity and success, but no idea social equality poverty-stricken citizen

Невдовзі ми відзначатимемо 106 річницю з дня народження послідовного прихильника концепції «вільного суспільства» і ліберальних принципів в економіці Фрідріха Августа фон Хайєка. Цей «австрійський аристократ з витонченими манерами і інтелектуал двадцятого сторіччя», як називав його Е. Фолнер, був основоположником нео-

ліберальної економічної політики, використаної розвиненими індустріальними країнами світу. В 1974 р. Фрідріх фон Хайек отримав Нобелівську премію з економіки і сьогодні його твори найчастіше цитують прихильники ринкової економіки. Його ідеї вплинули на багатьох інтелектуалів і політиків країн Європи і Америки.

Фрідріх Август фон Хайек (8.05.1899 – 23.03.1992) народився у Відні в сім'ї, яка дала науці видатних вчених у галузі біології, медицини, хімії, філософії і економіки. В середині двадцятих років Фрідріх фон Хайек закінчив економіко-правничий факультет Віденського університету і в 1921 році одержав ступінь доктора юриспруденції. В 1923 році одержав другий науковий ступінь доктора в галузі політичної економії, а пізніше і в галузі соціальних наук. Згодом він очолив заснований у Відні спільно з Людвігом фон Мізесом, в 1927 році, Австрійський інститут дослідження економічного циклу. У 1931 році він їде в Англію звідки згодом (1950 р.) переїжджає в США і лише в 70-х роках повертається на Батьківщину.

Фрідріх фон Хайек пережив дві світові війни і тоталітарні революції, коли принцип свободи знецінився, бачив розквіт європейського соціалізму, появу фашизму, Велику депресію, встановлення і крах нацистського режиму в Німеччині, «холодну війну» і її завершення. Ось чому, він поставив перед собою завдання повернути розуміння цінності свободи у свідомості сучасних поколінь. Як вихованець Ф. Візера Фрідріх фон Хайек до кінця залишився вірним ідеї високої цінності принципів економічного лібералізму, який враховує реалії двадцятого сторіччя. Професор постійно повертається до цієї проблеми враховуючи нові реалії і знаходить все нові і нові докази на її захист, і генерує нові ідеї, щодо шляхів її розв'язання.

Протягом життя Фрідріх фон Хайек написав багато наукових праць серед яких першою була «Ціни і виробництво» (1929 р.), яку в 1976 р. Джон Шекл назвав пророчим попередженням, яке на 40 років випередило свій час [1: 514].

В 1933 році виходить його книга «Грошова теорія і економічний цикл» у якій передбачені ідеї монетаристів 50-х років. В 1939 році опублікована книга «Прибуток, процент і інвестиції», а в 1941 році – «Чиста теорія капіталу». До більш пізніх книг Фрідріха фон Хайека слід віднести книги «Дорога до рабства» (1944 р.), «Індивідуалізм і суспільний лад» (1948 р.) і «Конституція свободи» (1960 р.), які виходять за рамки чистої теорії звертаючись до історії. В 80-тих роках Фрідріх фон Хайек публікує трилогію «Закон, законодавство і свобо-

да» (том I «Правила і порядок», том II «Міраж соціальної справедливості», том III «Політичний лад вільних людей»). До робіт останнього періоду відносяться економічна книга «Роздержавлення грошей» (1976), і філософсько-політична книга «Фатальна політика» (80-ті рр.). В 1988 році видана остання робота Фрідріха фон Хайєка «Плагубна самонадіяність – інтелектуальна помилка соціалізму».

На 93-му році в австрійському місті Фрайбург-Брайсгау скінчилося життя професора Фрідріха Августа фон Хайєка, який на власні очі побачив Свободу: падіння берлінської стіни, об'єднання Німеччини і занепад світового комунізму.

В своїй книзі «Дорога до рабства», яка написана у Лондоні в час другої світової війни Фрідріх фон Хайєк на основі глибокого аналізу викриває те, яким чином індивідуалістична культура Заходу дев'ятнадцятого сторіччя породила потяг до колективізму і чому наслідком теорії про загальну рівність без експлуатації стає практика деспотизму і поневолення. Він вважає, що індивідуалізм, який став основою європейської цивілізації – це не егоїзм і, не самозакоханість, це перш за все повага до особи ближнього, це абсолютний пріоритет права кожної людини реалізувати себе в світі, що є наслідком античної філософії і християнства, на яких виростили всі досягнення європейського духу, думки і справ. Розвиток сучасної цивілізації Фрідріх фон Хайєк пов'язує з розвитком торгівлі, оскільки, лише стихійні дії окремих людей можуть створити складну економічну структуру здатну до розвитку. Звідси з'явилась ідея природної свободи. В перших розділах книги показано, що зняття обмежень з боку держави забезпечило прискорений розвиток науки, винахідництва, підприємливості та багатства. Ось чому в дев'ятнадцятому сторіччі ідея свободи панувала у свідомості всього суспільства, а вільна діяльність широко використовувалася на практиці. В цей час робітники Заходу досягли такого рівня добробуту і впевненості в майбутньому, такої особистої незалежності, яка раніше здавалася недосяжною. При цьому люди сприймали прогрес, як щось само собою зрозуміле забуваючи проте, що він є результатом свободи. Всі досягнення здавалися невід'ємною власністю даною навіки. Звідси виникла ідея того, що прогрес буде завжди і життя буде постійно покращуватися. Такі зрушення в свідомості людей привели до того, що зло, несправедливість, злидні, економічна нерівність перестали здаватися їм неминучими – виникла ілюзія, що їх можна усунути. Люди, і в першу чергу молодь, яка не знала причини погіршення становища, вважали – якщо існуюча система не може

вирішити це завдання, то значить, потрібна інша система і прагнули перетворити існуючу систему або повністю її розрушити [2].

В час описаних ідеологічних змін в Європі відбувся перехід індустріального лідерства від Англії до Німеччини, тобто від пріоритету особи до пріоритету нації і держави. Вважалося, що німецьке, значить найкраще, що сприяло розповсюдженню в Німеччині ідей спрямованих проти основ самої цивілізації. Було очевидно, що в життя такі ідеї може втілити лише диктатура. В цей час у німців ліберальний порядок подається як система економічного гніту, а соціалізм, як шлях до свободи. Соціалісти не могли заперечувати, що Західне суспільство забезпечило всім громадянські права і «політичну свободу», тому вони ставили питання про «економічну свободу» під якою розуміли ліквідацію матеріальної нерівності тобто більш рівномірний розподіл матеріальних благ. Більшість не помітила підміну змісту слова «свобода» і тому інтелігенція широко вірила, що звільнення настане через усупільнення засобів праці і планування та розподілу результатів виробництва. Поняття «економічна свобода», як стверджує Фрідріх фон Хайек, було спотворене соціалістами. Дійсна ж економічна свобода це право вільно розпоряджатися своїм капіталом, своїми здібностями. Вона неминуче пов'язана з ризиком і відповідальністю, а вибір між двома системами – це «вибір між системою при якій вирішувати кому, що належить будуть декілька осіб, і системою при якій це залежить, хоч би частково, від здібностей і підприємливості самої особи, а частково – від не передбачуваних обставин» [1: 516].

Фрідріх фон Хайек стверджує, що система приватної власності гарантує свободи не лише для власників, але й для тих у кого її немає, оскільки, до того часу поки контроль над власністю розподілений між множиною незалежних один від одного людей, ніхто немає над ними абсолютної влади. І навпаки, в суспільстві де все планується згори, добробут кожного буде залежати не від його вмінь і талану (везіння), а від рішення вищого органу, а отже краще будуть жити не ті хто більше дає суспільству, а ті, хто швидше і краще досягне прихильності влади. Крім того, щоб здійснювати державне планування необхідно мати загальну згоду в питаннях: що, кому і скільки давати? Що, у кого і скільки брати? Зрозуміло, що такої згоди можна досягти лише шляхом жорсткого примусу, оскільки соціалізм спирався на догму про розподіл суспільства на два класи – капіталістів і робітників, інтереси яких антагоністичні. При цьому не передбачалось появи нового середнього класу, який розвинувся з середовища конторських слу-

жбовців, машиністок, вчителів, адміністраторів, торговців, а також, художників, журналістів, літераторів, юристів, яких Фрідріх фон Хайек називає представниками вищих розрядів вільних професій.

В той час, коли соціал-демократи і профспілки забезпечували зростання добробуту промислових робітників – інтереси нового класу ніхто не захищав, хоча більшість з цих людей також була «проти капіталізму» і «за соціалізм», тобто за перерозподіл благ, який вони уявляли по-іншому ніж робітники. Власне вони і стали соціальною базою фашистів і націонал-соціалістів.

В той час, як соціалісти мали ілюзію про близькість своїх ідеалів з ідеалами лібералізму представники нових рухів культивували право сили. Отже, власне соціалізм виховав фашизм і розчистив йому дорогу до влади. В ряді країн Європи не перемагали ні фашисти, ні комуністи. Для цих країн Фрідріх фон Хайек вводить поняття «регульованого суспільства». Він вважає, чим більше суспільство регулюється, тим більша верства людей володіючих привілеями гарантованого доходу. Зі зростанням цієї верстви змінюється система соціальних цінностей, коли репутація і соціальний статус визначаються не незалежністю, а застрахованістю (право на пенсію, майновий статус). Звідси випливає, що колективізм може породити таку мораль, яка в значній мірі відрізняється від моральних ідеалів, які породили вимогу створення регульованого суспільства. Хоча прагнення до колективізму випливає з високих моральних мотивів це не значить, що сама система колективізму буде на рівні тих же ідеалів. Як стверджує Фрідріх фон Хайек моральні засади, що будуть переважати в колективістському суспільстві частково залежатимуть від того, які особисті якості будуть запорукою успіху в цьому суспільстві, а частково від потреб апарату влади.

Не дивлячись на те, що закони індивідуалістичної етики є неточні, як зазначає Фрідріх фон Хайек, вони є загальними, абсолютними – вони зобов'язують і забороняють певні дії незалежно від того, добра чи зла їх кінцева мета в кожному окремому випадку. Наприклад красти і брехати, спричиняти біль і зраджувати – погано незалежно від того чи приносить це зараз якусь шкоду, чи ні. Навіть якщо ніхто в даному випадку не потерпів, навіть коли це робиться задля високої мети – вчинок залишається поганим. В той же час у колективістській етиці верховним неминуче стає принцип «мета виправдовує засоби». Послідовний колективіст повинен вміти зробити все заради «блага колективу», оскільки це «благо» визначає, що можна, а що ні. При цьому мету завжди встановлює вождь, а члени колективу повинні бути здат-

ними на все. Тому керівництво колективу рідко залучає людей з високими моральними переконаннями. При цьому люди жорсткі і не перебірливі в засобах мають рідку можливість подати себе [1: 518].

Фрідріх фон Хайек доходить висновку, що індивідуалістичне суспільство повинно базуватися на таких достоїнствах як: незалежність, самостійність, готовність йти на ризик, здатність захищати свої переконання проти більшості і згоду добровільно співпрацювати з ближнім, що в наші дні рідко проявляється в духовному житті і недостатньо цінується.

За життя професора Хайека ідея природної свободи, яка в епоху Адама Сміта, була для всіх простою і очевидною, втратила свою очевидність у суспільній свідомості і в значній мірі знецінилась. Фрідріх фон Хайек, який поставив собі завдання повернути цінність ідеї природної свободи в свідомості сучасних поколінь досліджує в трилогії «Закон, законодавство і свобода» саме поняття «laissez faire» (природна свобода). При цьому мова йде вже не лише про свободу торгівлі і навіть, не лише про економічну свободу, а про свободу взагалі, оскільки, поняття економічна свобода невід'ємна від політичного поняття «свобода». Як стверджує Фрідріх фон Хайек: «Свобода – поняття, яке може бути застосоване лише до індивідууму. Вільне суспільство є суспільством вільних людей і не інакше». Оскільки, головним ворогом свободи залишається держава, слова Гурне: «Дайте людям самим робити свої справи і дайте справам йти своїм ходом» – надалі зберігають свою силу [1: 524].

Професор Хайек говорить, що поділ всіх предметів на природні і штучні, який дістався нам в спадщину від античних філософів є невірним, оскільки є ще третя категорія явищ, що створюються людьми без заздальгідь обдуманого проекту, підкоряючись природі людей і зв'язкам між ними. Мова йде про те, що люди можуть стихійно відкривати деякі правила поведінки. Окремі з них закріплюються і розвиваються самостійно, інші відмирають як неефективні. Ми не повністю розуміємо як працюють ці інститути, але важливо зрозуміти одну просту річ, що жоден державний апарат, жоден плановий орган не зможе замінити вільного вибору людей. Запорукою цивілізації є свобода індивідуумів самим робити свої справи і свобода всім справам йти своїм ходом. На цьому ґрунтується позиція Фрідріха фон Хайека.

В процесі розвитку виникає демократія. З часів Афінської республіки було запропоновано безліч визначень цього терміну. Професор Хайек зупинився на визначенні Мізеса-Поппера, що демократія це спосіб мирної зміни уряду. А демократичні інститути є «засоби вико-

ристовуючи, які керовані можуть змінити правителів» (Поппер). До числа таких інститутів відносяться і політичні інститути, такі як: парламент, уряд, судова система – тобто органи управління суспільством.

Зазначаючи важливу роль свободи Фрідріх фон Хайек вказує і на іншу невід’ємну властивість демократії: «Згоду всіх жити за певними правилами». Ці правила (норми моралі і права, а також умови договорів) на перший погляд обмежують індивідуальну свободу. Дійсно, люди відкривають подібні правила власне в порядку обмеження свободи – але лише тих ступенів свободи, які руйнівні для суспільства, цивілізації і людства. Так, свавілля і всюдозволеність – це функції свободи, які приводять до права сили і обертаються нічим іншим як поневоленням, тобто втратою всяких ступенів свободи індивідуума.

Політичні інститути демократії, як органи, що відображають волю більшості, є гарантами від свавілля, оскільки передбачають застосування методів примусу до тих, хто не хоче дотримуватись зазначених правил. Однак, із цього боку існує небезпека для дійсної свободи. Рано чи пізно, стверджує професор Хайек, парламент і уряд починають претендувати на те, щоб вирішувати більшістю голосів будь-яке питання. На перший погляд здається очевидним – більшість завжди має право вирішувати, що справедливо, а що ні. Тому, зазвичай, думка більшості схиляється до тези, що більшість завжди має рацію. Однак, не можна стверджувати, що парламент, обраний більшістю голосів виборців, і його рішення, прийняті більшістю голосів депутатів, завжди відповідають інтересам більшості населення. Наприклад, в 1906 році Британський парламент прийняв закон, що звільнив профспілки від відповідальності за будь-які їх «мирні» (несилові) дії. Цей закон негативно вплинув на економічне становище країни і лише уряд М. Тетчер у 70-х роках зміг частково покращити положення. Звичайно це не відповідало інтересам більшості населення країни. Прийняти цей закон вдалося завдяки змові присутніх на засіданні лібералів з невеликою тоді фракцією лейбористів.

Фрідріх фон Хайек використав цей приклад, щоб пояснити свою думку про те, що коаліції організованих інтересів – певні порівняно невеликі за чисельністю, але добре організовані групи – можуть нав’язати свою волю більшості населення, використовуючи, на перший погляд, цілком законні демократичні методи. Парламент і уряд завжди знаходяться під впливом тих чи інших груп тиску (лоббі), які виражають організований інтерес різних груп населення, як от: профспілки, асоціації лікарів, союзи промисловців, військово-промисловий комплекс тощо. Початком створення лоббі є передвиборчі обіцянки

дати щось комусь. Мотивом подібних обіцянок є не громадська користь, а бажання одержати необхідну кількість голосів на виборах. Отже така обіцянка ніщо інше як засіб купівлі голосів.

Метою груп тиску (лоббі) є одержання певних привілеїв для своєї коаліції по відношенню до решти населення. При цьому привілеї можуть бути двоякі або за доходами, або за ресурсами. У першому випадку мова може йти або про податкові пільги, або про виділення доплат з бюджету, або про підвищення заробітної плати. В другому випадку мова йде або про пільгове (краще) постачання якимись ресурсами, або про виділення додаткових асигнувань на інвестиції. Часом метою лоббі є зниження ціни на придбання чогось, або надбавки до ціни на послуги цих груп. Тобто завжди групи добиваються перерозподілу грошових і матеріальних ресурсів суспільства на свою користь, а отже за рахунок інших. Часом дві групи домовляються про узгоджені дії, тоді вони одержують привілеї за рахунок якоїсь третьої групи з якою вони не радяться.

Фрідріх фон Хайек пише, що ще зберігається думка, що згода більшості обумовлює справедливість рішення, хоча групи, які складають більшість, зазвичай розглядають свою згоду лише як плату за одержання привілею. Основними методами маніпулювання голосами виборців і депутатів є погрози проведення страйків, підкуп тощо. Практика показує, що ми самі дозволили іменем гіпотетичної більшості санкціонувати обіцянки, які не вигідні більшості, оскільки, сума обіцяного часто перевищує можливості народного господарства, що, приводить до хронічного дефіциту тобто інфляційної емісії. Але часом справа доходить до абсурду, наприклад, коли для однієї групи приймається рішення забезпечити одержання нею додаткової кількості певних товарів, а інша група протягує рішення про зменшення їх імпорту, або, прийняття, під тиском споживачів, рішення про заморожування цін на продукцію галузі при паралельному рішенні про збільшення зарплати в тій же галузі.

Прагнучи обмежити конкуренцію на свою користь деякі групи значно ускладнюють прийом нових членів. Вони прагнуть досягнути потрібного рішення на законодавчому рівні, інакше, якщо це буде записано в статуті вини ризикують потрапити під антимонопольне законодавство. До таких груп відносяться: профспілки, асоціації і об'єднання виробників.

Розглянемо, чим колективний егоїзм закритої групи гірший за індивідуальний егоїзм однієї особи? Наука будується на тому, що кож-

на людина має право добиватися особистої користі, оскільки це прагнення служить і користі всього суспільства. Чи не так і з колективним егоїзмом групи? Професор Хайек відповідає, що цілком навпаки. Цінність послуги, яку надає суспільству індивід визначається цінністю граничної корисності потрібних послуг, яка в свою чергу встановлюється на рівні граничної величини альтернативних витрат. Якщо ж граничні витрати вищі за граничну корисність даної послуги для споживача дана послуга не здійснюється, а ресурси спрямовуються на інший вид послуг.

Інтерес колективів окремих груп полягає в тому, щоб уникнути дії законів граничних величин і реалізувати всю масу своїх послуг за максимально можливою ціною. В умовах досконалої конкуренції такі послуги не мали б збуту але в умовах монопольної групи вони реалізуються завдяки скороченню загальної маси послуг. При цьому враховується і більшість населення: енергія потрібна? Хліб потрібен? Значить дамо привілеї енергетикам і аграріям.

Як бачимо колективний інтерес організованої групи завжди спрямований проти загального інтересу; організована група завжди буде перешкоджати індивідуальному виробнику. Лише сукупні зусилля окремих (граничних, індивідуальних) виробників, які заробляють на життя тим, що надають послуги за ціною набагато нижчою ніж монополісти, які штучно зменшують об'єм поставок, забезпечують нам достаток і покращують наше життя.

Оскільки економічна ситуація в державі постійно змінюється, лише динамічна система «індивідуального» егоїзму може забезпечити гнучку реакцію ринку на такі зміни. Інтерес же організованих груп спрямований в зворотню сторону – на недопущення змін, так як основна тенденція прагнень групи обмежити свій склад, впливати на ціну і не допускати виходу на ринок більш ефективних виробників, що означає блокування (відключення) механізму ринкової саморегуляції і самонастройки. Суспільство інстинктивно налаштоване на користь колективістських інтересів, що дає відповідним організаціям (монополіям) перевагу над ринковими силами. Це і є головною причиною несправедливості в суспільстві і деформації економічної структури. Таким чином, організовані групи експлуатують тих, чий інтерес не організований, тобто тих, кого називають «соціально незахищеними групами», а саме: платників податків, споживачів життєвих засобів, жінок, дітей, людей похилого віку тощо.

Принциповий вихід з цього положення Фрідріх фон Хайек знаходить в обмеженні влади держави. У парламенту і уряду вимагають привілеїв лише тому, що держава має можливість давати їх на власний розсуд. Для забезпечення більшості, державний орган повинен догоджати організованим інтересам і стає знаряддям в руках організованих груп. Професор Хайек пише: «Вибір такий: або вільний парламент, або вільний народ. Щоб зберегти особисту свободу, потрібно обмежити будь-яку владу – навіть владу демократичного парламенту – довготривалими принципами, схваленими народом» [3: 155]. Ще римський письменник Катон писав, що якщо депутати видають закони, під дію яких попадають вони самі і їх нащадки; якщо накладають на всіх видатки, в яких буде і їх доля; якщо роблять зло, яке впаде на голови не лише їх співвітчизників, але і на їх власні, – тоді народ, що обрав їх, може очікувати від них хороших законів, мало зла і багато розсудливості. Отже, владу державних органів управління необхідно підпорядкувати владі загальних правил, які вироблені не цими органами. Лише так, обмеживши владу парламенту і уряду, можна обмежити владу організованих груп над суспільством. Держава повинна бути позбавлена можливості потурати груповим інтересам. При цьому суспільство одночасно може позбутися двох лих: корупції і низької якості депутатського і міністерського корпусу. Чим менше може дати депутат, тим менше буде бажаючих купити його послуги.

Професор Хайек пропонує створити соціальну верхню палату головною функцією якої було б розробляти «кодекс справедливості», який забезпечив би довготермінові інтереси більшості населення. Положення кодексу справедливості були б тими правилами, якими б керувалися органи державного управління і які не дозволяли б цим органам на свій розсуд вирішувати кому, скільки і що давати.

Завершуючи, слід зазначити, що роботи Фрідріха Августа фон Хайєка надзвичайно актуальні для нас і сьогодні. Ось чому, вони були високо оцінені адміністраціями М. Тетчер, яка вшанувала його в день 90-річчя та Р. Рейгана, який в 1991 році вручив професору медаль «Свободи» – найвищу цивільну нагороду США.

Література

1. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М.: Дело, Вита-Пресс, 1966.
2. Хайек Ф. Дорога к рабству. – М.: Экономика, 1992.
3. Хайек Ф. А. Общество свободных. – Лондон, 1990.